

EVOLUȚIE FONETICĂ SAU SUBSTITUIRE DE SUNETE? În legătură cu unele împrumuturi românești din maghiară

ANDREI AVRAM
Institutul de Lingvistică
„Iorgu Iordan – Al. Rosetti”
Academia Română

1. În capitolul intitulat *Fonocinemul* din volumul al doilea al cărții sale *Limba română*, S. Pușcariu discută, printre altele, problema limitării în timp a transformărilor corespunzătoare așa-numitelor legi fonetice.

Sensul termenului din titlul capitolului menționat reiese mai ales dintr-un pasaj pe care îl reproducem aici – „Elementele de compoziție ale acestui cuvânt compus sânt clare: «sunetul (*fono-*) în mișcare (*-cinem*)», înțelegând subț «mișcare» atât evoluția în timp, cât și răspândirea în spațiu” (Pușcariu 1994: 349) –, iar limitarea în timp a „fonocinemelor” – proprietate asupra căreia vom face câteva observații în cele ce urmează (cu referire la fenomene din istoria limbii române) – este ilustrată de S. Pușcariu (p. 363–367) cu o serie de exemple de cronologie relativă, de tipul „transformarea lui *oa* în *a* după labiale e mai veche decât a lui *oa* în *o* la istoromâni, căci *ad foras* > *afoară* > *afară* > *istrorom. fâre* (iar nu **fore*)” (p. 367).

Concluziile la care ajunge savantul citat sunt numai în aparență contradictorii, deși afirmația – subliniată de autor – potrivit căreia „de fapt la cele mai multe fonocineme se poate constata o încheiere în timp și o limitare în spațiu” (Pușcariu 1994: 367) este nemijlocit urmată de exprimarea unui punct de vedere care diferă într-o câțiva de cel reflectat de această afirmație – „principiul limitării în spațiu și în timp nu poate fi aplicat cu rigiditate, ci cu elasticitatea explicabilă prin intervenția atât de deasă a unor factori de natură fonemică la cristalizarea fonocinemului” (*ibidem*) –, iar în continuare sunt prezentate fapte ce par mai curând să infirme decât să confirme valabilitatea principiului în discuție.

Lăsând la o parte exemplele de tipul perechii de forme *rac* – *raci*, unde este evident că avem a face cu aplicarea la un cuvânt împrumutat a unora dintre regulile sistemelor morfologic și morfonologic preexistente ale limbii române, nu cu procesul fonetic al evoluției de la [k] la [č], într-un anumit context, proces încheiat, în forme ca *saci*, cu mult înainte de efectuarea împrumutului, (p. 367), considerăm că foarte instructivă pentru ceea ce ne interesează aici – găsirea răspunsului adecvat la întrebarea din titlul articolului de față – este constatarea că, în aceeași poziție („poziția *ă*”), avem [é], nu [çá], „în împrumuturi relativ vechi ca *ciupercă*, *greblă*, *potecă*, *sfeclă*”, dar

diftongul apare „în cuvinte nouă [sic], ca *leafă* (din turc. *ölefe*, bulg. *lefe*)”, așa încât prezența lui nu poate dovedi intrarea cuvintelor în cauză în limba română „înainte de transformarea lui *e* în *ea* sau în epoca acestei transformări” (p. 368).

Credem că S. Pușcariu are dreptate. Bazându-ne pe exemple de genul unora dintre cele citate în alineatul precedent (*greblă*, *sfeclă* etc.), am încercat, cu alt prilej (Avram 2005: 36–49) să demonstrăm că metafohia și diftongarea care a urmat ([ç] > [ç̣a]; [ɔ] > [ɔ̣a]) s-au produs numai în cuvintele moștenite (elemente de substrat sau cuvinte latinești), nu și în cele împrumutate (fie ele și foarte vechi); după opinia noastră diftongii din *mreană* (< v. sl. *mrena*), *coasă* (< v. sl. *kosa*), de exemplu, nu au apărut (ca în *seară*, *poartă*, *floare*) printr-o evoluție fonetică cu caracter de lege într-o anumită perioadă a istoriei limbii române, ci sunt rezultatul unor modificări analogice, care s-au produs în unele împrumuturi și nu s-au produs în altele (cf. *beznă*, *ocnă*), câteodată cu deosebiri de la un grai la altul (vezi Pușcariu 1994: 368, unde este citată perechea de variante *gleznă* – *gleaznă*; cf. coexistența în limba literară actuală a unor forme ca *grotescă* și *pitorească*, *invocă* și *provoacă*). În cuvintele împrumutate (din vechea slavă sau din alte limbi) vocalele [e] și [o], sub accent și în „poziția ă” (mai rar, și în „poziția e”: vezi Avram 2005: 39), nu au devenit [ç̣a], respectiv, [ɔ̣a], ci au fost înlocuite uneori cu acești diftongi.

2. Problema limitării în timp a acțiunii legilor fonetice și, în legătură cu ea, cea a distincției între evoluție fonetică și substituție de sunete, ambele atinse mai sus cu referire la fenomenul metafohiei, se pun în fața cercetătorului și în multe alte cazuri. În paginile următoare ne vom opri asupra tratamentului pe care l-au avut în cuvintele de origine maghiară unele vocale (de apertură maximă sau medie) urmate de grupurile de tipul „consoană nazală + consoană orală”; vom acorda o atenție specială vocalei [o], ceea ce, după cum vom vedea, va impune aducerea în discuție și a tratamentului vocalelor nazale ç și ɔ în împrumuturile românești din vechea slavă.

S-a arătat (Coteanu, Sala 1987: 136) că există divergențe de opinii cu privire la etimologia cuvintelor *bumb* și *gând*: după unii (vezi, de exemplu, Tamás 1966) aceste cuvinte provin direct din maghiară (aceeași origine i se atribuie lui *dâmb*); după alții ele au pătruns în română nu direct din maghiară, ci prin mijlocirea unui idiom slav. Cea de a doua explicație se găsește, de exemplu, la Al. Rosetti (1986): cuvintele *dâmb* și *gând* figurează printre „termenii maghiari împrumutați de română prin intermediul slavei” (p. 274), iar *bumb* este citat (la p. 383) într-un context din care reiese că acest al treilea cuvânt este considerat ca făcând parte din aceeași categorie de termeni.

În lucrarea și la pagina indicate la începutul alineatului precedent este menționat și faptul invocat ca argument de susținătorii tezei intermediarului slav: prezența în *bumb* și în *gând*, deci înainte de grupuri de tipul „consoană nazală + consoană orală”, a unor vocale – corespunzătoare lui [o] din magh. *gomb*, respectiv, *gond* – care se regăsesc, înainte de aceleași grupuri, în cuvinte ca *scump*, *pândi*, unde ele corespund unui vechi slav [õ] (v. sl. *skopŭ*, *pŏditi*).

O. Densusianu (1901: 376) prezintă în felul următor tratamentul lui [o] din magh. *gond*: „O accentué suivi de *n* a passé à *î* dans *gond* [...] (à remarquer le sort identique du même groupe de l’a.-bulgare”. Autorul pune deci semnul egalității între secvența [on] din maghiară și vocala nazală din cuvinte ca v. sl. (v. bg. după O. Densusianu) *mǫdrŭ* (> rom. *mândru*, dar nu direct din forma veche slavă cu [ǫ]; vezi paragraful următor). Poate că deosebirea dintre cele două segmente fonetice nu este lipsită de importanță, dar noi nu vom ține seama de ea și, pentru a simplifica lucrurile, vom admite că avem a face cu „aceiași grup”.

3. Dacă, avându-se în vedere paralelismul remarcat de O. Densusianu, se acceptă explicația conform căreia sursa directă a cuvintelor *bumb*, *dâmb* și *gând* este slava (vechea slavă sau mediobulgara), se înțelege că problema corespondențelor [o] – [u] și [o] – [î] ilustrate de aceste cuvinte este transferată din domeniul foneticii împrumuturilor românești din maghiară în cel al foneticii împrumuturilor din slavă. Fie că suntem, fie că nu suntem însă de acord cu acest transfer, se pune întrebarea dacă [u] din *bumb* și mai vechiul [ă], devenit apoi [î] în *dâmb*, *gând*, au apărut ca efect al aplicării unor legi fonetice sau se explică prin substituție de sunete.

Cu privire la cuvintele de origine neîndoielnic slavă ne-am spus părerea în alt loc (Avram 1990: 66–74), în urma unei analize amănunțite (în cadrul acesteia a fost citată bogata bibliografie aferentă, pe care nu o mai indicăm aici): împotriva a ceea ce cred unii cercetători (vezi, de exemplu, Ivănescu 2000: 409), am susținut (și susținem și în acest loc) că [u] din cuvinte ca *scump*, ca și [i] din cuvinte ca *grindă*, (< v. sl. *gręda*) nu se explică prin acțiunea, și în cazul elementelor de origine veche slavă, a legilor fonetice (referitoare la fenomenul închiderii vocalelor) care au determinat evoluția de la vocalele accentuate semideschise din lat. *montem*, *dentem* la [u] și [i] din rom. *munte*, *dinte*, ci sunt rezultatul unei substituiri de sunete (vocala centrală din cuvinte ca *mândru* nu provine din v. sl. *ǫ* = [ǫ], ci dintr-o vocală de tipul rom. [ă], orală și urmată de o consoană nazală sau ea însăși nazală, segmente fonetice în care se transformase [ǫ] în unele graiuri slave; cf. Rosetti 1986: 311; Avram 1990: 73).

Potrivit explicației pe care am propus-o, înlocuirea vocalelor nazale vechi slave *ǫ* și *ǫ* reflectă o adaptare nu numai la un inventar de sunete preexistent, ci și la anumite structuri fonotactice, de asemenea preexistente și caracterizate, între altele, prin faptul că [o] accentuat nu era posibil înainte de grupurile de tipul „consoană nazală + consoană orală”, iar [i] accentuat apărea înainte de aceleași grupuri numai după unele consoane. De aceea vocala *ǫ* = [ǫ] a fost înlocuită cu [u] + consoană nazală, iar *ǫ* cu [i] + consoană nazală în unele contexte (vezi *grindă*, citat mai sus), dar vocala nazală anterioară din v. sl. **pętinŭ* a fost înlocuită cu [e] (+ [n]), căci această vocală reprezenta fonetismul normal în contextul definit prin trăsăturile: sub accent, după labială, înainte de un grup consonantic cu o nazală ca prim element și urmat de [e] (cf. *mente*, *vende*, *împenge* etc.; mult mai târziu, [e] din prima silabă a lui **pentenu* s-a închis, odată cu închiderea, în contexte similare, a aceleiași vocale în cuvintele moștenite, și astfel s-a ajuns la *pinten*, cu [i] în silaba accentuată, ca în *minte*, *vinde*, *împinge*).

4. Substituiri de sunete asemănătoare s-au produs și în cuvintele împrumutate din maghiară. Credem că au dreptate cercetătorii care afirmă că pentru a explica aspectul fonetic al cuvintelor *bumb*, *dâmb*, *gând* nu este necesar să admitem existența, între maghiară și română, a unui intermediar slav (vezi, de exemplu, cu referire la *gând*, Király 1990: 138–139: „Pentru ca româna să aibă *î* în acest cuvânt nu trebuie să presupunem neapărat că *gând* a pătruns prin «intermediul slav» împreună cu termenii care prezentau un v. sl. *ǫ > î*”). Acceptăm așadar, pentru toate cele trei cuvinte, etimologiile date de L. Tamás (1966) și de Fr. Király (1990: 138: magh. *domb*, *gond* > rom. *dâmb*, *gând*; p. 166: magh. *gomb* > rom. *bumb*). De menționat, în legătură cu controversele având ca obiect originea acestor cuvinte (respectiv, etimologia lor directă), că în cartea semnată de I. Coteanu și M. Sala (1987), *bumb* și *gând* figurează, la p. 136, în subcapitolul intitulat *Cuvinte de origine maghiară* (p. 132–139). Cu privire la etimologia lui *dâmb*, am arătat (Avram 2007: 394–395) că nu este valabil contraargumentul pe care îl invocă C. Poghirc (1968: 19) când contestă posibilitatea provenienței din maghiară a acestui cuvânt.

Nu întotdeauna pot fi identificate motivele pentru care magh. [o] a fost înlocuit uneori cu [u] – vocală care posedă în comun cu cea din etimon trăsăturile „labial” și „localizare posterioară” –, iar alteori cu [ă] (ce avea să devină [î]) – vocală asemănătoare cu [o] din punctul de vedere al aperturii –, ambele normale, în contextul la care ne referim, pe vremea celor mai vechi contacte între română și maghiară (relativ târziu a devenit admisibilă, adică la fel sau aproape la fel de normală, în același context, vocala [o], ca urmare a anulării unei reguli fonotactice conform căreia distribuția vocalei labiale semideschise era supusă anumitor restricții: magh. *konty* nu a devenit nici **cunci*, nici **cănci* > **cânci*, ci dr. reg. *conci* „coc”). În cazul lui *gomb* este evident că prin asimilarea „[g]...[b] > [b]...[b] (accident fonetic produs, credem, în unele graiuri maghiare din Transilvania, unde există și o formă cu metateza [g]...[b] > [b]...[g]: *bong*; vezi Tamás 1966, s.v. *bumb*) s-a creat un context labial cât se poate de favorizant pentru substituția lui [o] cu [u], așa încât s-a ajuns la *bumb*. Cele două consoane labiale din *domb* nu au putut impune însă pe [u] ca înlocuitor al lui [o] din maghiară. Câteodată lui [o] din etimon îi corespund în română în același cuvânt și [î], și [u]; este cazul lui *bolând*, „nebun”, cu varianta *bolund* (< magh. *bolond*), un împrumut ceva mai nou (atestat pentru întâia oară spre sfârșitul secolului al XVII-lea; vezi Tamás 1966, s. v. *bolînd*).

Ni se pare evident că nu poate fi susținută ipoteza existenței unei legături între, pe de o parte, închiderea vocalelor în poziție nazală în cuvintele moștenite sau tratamentul vocalelor nazale din cuvintele de origine veche slavă și, pe de altă parte, prezența lui [u] în *bumb*, *bolund* sau a lui [î] în *dâmb*, *gând*, *bolând*. De remarcat, în această ordine de idei, că, Fr. Király (1990: 138) menționează printre grupurile de două consoane înaintea cărora lui [o] din maghiară îi corespunde uneori în română [î] nu numai pe cele din cuvinte ca *domb*, *gond*, ci și grupurile cu o lichidă ca prim element; substituția lui [o] cu [î] s-a produs, de exemplu, în cuvintele devenite în română *tâlhar*, cu varianta arhaică și regională *tâlhar* (< magh. *tolvaj*), *pârcălab* (< magh. *porkoláb*).

Ni se pare, de asemenea, evident că la [i] accentuat din *gingaș* (< magh. *gyengés*; Király 1990: 99) nu s-a ajuns prin închiderea unei vocale aflate în poziție nazală (ca în cazul lui *dinte* < lat. *dentem*), ci prin substituirea lui [ɛ] din etimon cu cea mai închisă vocală anterioară (cf. ceea ce am afirmat în § 3 despre înlocuirea cu secvența [in] a vocalei nazale ɛ în unele dintre împrumuturile românești din vechea slavă).

5. Vocale [î] sub accent și urmată de un grup consonentic începător cu o nazală se întâlnește și în situații în care apariția ei – de exemplu, în formele de indicativ prezent *bântui*, *bântuie* ale verbului *a bântui* (< magh. *bánt*) – se explică în alt mod decât apariția unor vocale închise în cuvinte ca *grindă*, *luncă*, *gând*.

Tratamentul vocalei lungi [ā] (ortografic: *á*) în împrumuturile românești din maghiară este prezentat de Al. Rosetti (1986: 382) astfel: „*á* accentuat este conservat [...]; urmat de *n*, este redat prin *ă* (*î*, înaintea lui *nt*): magh. *bánat*, *bántani* > dr. *bănat*, *bântui*”. Referindu-se la cuvintele *mângâia* (considerat un împrumut din greacă) și *bântui*, M. Sala (1976: 92) este de părere că „le passage de [á] à [î] s’y explique très bien par le caractère implosif de *n*, qui était faible” (este vorba deci despre o consoană slabă prin poziție – cum era și nazala din lat. *cantat*, de exemplu –, nu prin natură, cum era nazala din cuvinte ca lat. *lana*, *bene*, *bonus*). Constatăm că amândoi cercetătorii citați aici stabilesc o legătură între prezența lui [î] în formele lui *bântui* și faptul că vocala deschisă corespunzătoare din etimon era urmată de grupul [nt].

Vocala [a] putea însă să apară sub accent și urmată de un grup consonantic cu o nazală ca prim element chiar în perioada cea mai veche a influenței maghiare asupra limbii române. Fie că termenul *lanț* provine din vechea slavă (cf. Rosetti 1986: 288, în capitolul cu titlul *Efectele bilingvismului slavo-român*: „*lanț*: s.-cr. *lánac*, slov. *lânac*”; p. 309: „dr. *lanț*: cf. v. sl. *lanícuxŭ*”), fie că el a fost împrumutat din maghiară, cum susțin alți cercetători – vezi Tamás 1966, s. v.; Király 1990: 177; cf. DA, s. v.: „din slav. **laničŭ* (cf. bulg. *lanec*, sârb. *lanac*, slov., rut. *lanc*), poate prin mijlocire ungurească (*lânc*, idem)” –, prezența lui [a] în acest cuvânt dovedește, după opinia noastră, că apariția lui [ă] în *bântui* (> *bântui*) nu poate fi pusă pe seama faptului că [a] sau, respectiv, [ā] din etimon se găsea înaintea unei nazale slabe prin poziție; de menționat că, dacă acceptăm etimologia potrivit căreia *lanț* provine din vechea slavă, nu din maghiară, trebuie să avem în vedere sau o fază de evoluție a celei dintâi posterioară amuțirii ierurilor neintense, sau o fază a aceleiași limbi anterioară fenomenului, dar, în această a doua ipoteză, cu condiția de a admite că termenul românesc în discuție nu provine din forma **laničŭ*, ci „se explică prin oricare dintre cazurile oblice ale psl. *lan'c* (gen. *lan'ca*, dat. *lan'cu* etc.)”, cum crede E. Vrabie (2001: 30). Adăugăm că o alternanță [á] ~ [ă] în termenii unei perechi de forme ca **bântuie* – *bântuia* ar fi fost la fel de normală ca alternanța identică din *scapără* – *scăpăra* sau din *lanț* – *lănțișor*, de exemplu (după cum se poate vedea, în perechea formată din *lanț* și derivatul lui [á] alternează cu [ă] înainte de grupul [nț], de același tip cu cel din *bântui*).

Vocala [ă] (devenită mai târziu [î]) din formele cu accentul pe radical ale cuvântului provenit din magh. *bánt* – în mod direct sau în mod indirect (am văzut că în

cartea sa din 1986 Al. Rosetti prezintă tratamentul românesc al lui [ă] din verbul maghiar citat, dar în aceeași carte, la p. 383, se trimite la un etimom din „slava de sud”: „*bantovati > bântui*”) – se explică prin extinderea la aceste forme a vocalei urmate de [n] din formele, mult mai numeroase, în care accentul nu se afla pe silaba inițială (*bântuia*, *bântuit*, *bântuind* etc.). Prin afirmația conținută în rândurile precedente, adoptăm, de fapt, explicația dată de S. Pușcariu (1923: 388): „din formele accentuate pe terminație (*bîntui*, *bîntuiésc*) s-a născut *bîntui* [ind. prez. – *n. n.*] [...], întocmai precum din *îngănare*, *îngănare* s-a refăcut prezintele *îngân* în loc de (*i*)*ngan*, precum se zice la aromâni, și care e urmașul regulat al lui *inganno* (căci înainte de *nn*, *a* n-a trecut la *î*)” (vezi și Pușcariu 1994: 340; Király 1990: 118).

Transformarea lui [ă] în [î], nu foarte veche, s-a produs ca efect al unei tendințe care – în grade diferite, în funcție de context (unul dintre contextele favorizante ale fenomenului fiind „...consoană nazală + consoană orală”) – s-a manifestat și în multe alte cazuri (vezi, cu privire la această „tendance à la fermeture” a lui [ă], Rosetti 1947: 50–51, 56–58; pentru o tratare mai detaliată a problemei vezi Avram 1965).

De origini diferite și explicabile prin factori care nu sunt aceeași, vocala [î] din *dâmb*, *gând*, *bolând*, pe de o parte, și vocala identică din *bântui*, pe de altă parte, au în comun o trăsătură: faptul că [ă], de la care s-a ajuns apoi la vocala închisă cu aceeași localizare, nu a fost rezultatul unui fenomen identic cu (sau legat într-un fel oarecare de) procesul închiderii vocalelor latinești accentuate în poziția nazală formată de anumite grupuri consonantice (în care primul element era o nazală slabă).

6. Dacă, așa cum am susținut (vezi mai sus, § 3, și, mai pe larg, Avram 1990: 66–74), prezența unor vocale închise în cuvinte ca *grindă*, *luncă* nu dovedește o *p r e l u n g i r e* a acțiunii legii privitoare la închiderea vocalelor accentuate în poziție nazală până la o dată posterioară celei mai vechi faze a influenței slave asupra limbii române, se pune – pur teoretic – întrebarea dacă nu cumva vocalele închise din unele cuvinte de origine maghiară au apărut ca urmare a faptului că, după ce, la un moment dat, își pierduse valabilitatea, legea la care ne referim a reintrat în vigoare în epoca influenței maghiare. După S. Pușcariu (1994: 368.) o astfel de *r e p e t a r e* a acțiunii unei legi fonetice este ilustrată de fenomenul prin care în unele graiuri dacoromâne au apărut forme ca *sclab*, *sclănină* (cf. lat. *assula > *asla > ascla > dr. așchie*).

Nu poate fi prezentat niciun argument în măsură să ne determine să accepăm, în cazul unora dintre împrumuturile românești din maghiară, ipoteza repetării, într-o epocă relativ recentă, a acțiunii unei legi fonetice foarte vechi. Din cele arătate în paragrafele precedente se poate deduce că dăm un răspuns negativ întrebării formulate la începutul acestui paragraf.

7. Faptele expuse și discutate în contribuția de față confirmă, în primul rând, necesitatea de a se face o distincție clară între fenomenele fonetice și cele de altă natură atunci când se urmărește identificarea factorilor care pot să aibă un rol în adaptarea la o limbă a cuvintelor adoptate de aceasta sub influența altei (sau altor) limbi. Acest

principiu metodologic este bine cunoscut, iar aplicarea lui pare un lucru firesc. Cu toate acestea, câteodată se întâmplă ca el să fie neglijat; vezi, de exemplu, observațiile critice întemeiate ale lui E. Petrovici (1961) asupra modului în care a fost prezentată uneori soarta pe care au avut-o în română substantivale de origine slavă terminate în vocala [o].

În al doilea rând, sperăm că am reușit să demonstrăm că aspectul fonetic al unora dintre cuvintele împrumutate din maghiară – mai precis, prezența unor vocale accentuate închise înaintea de grupuri de tipul „consoană nazală + consoană orală” – nu se explică prin prelungirea sau repetarea acțiunii unei legi aplicate mai întâi la cuvintele moștenite, în epoca transformării latinei în română, ci unei substituiri de sunete (în cazul actualului [î], și prin închiderea lui [ă], vocală apărută, la rândul ei, fie tot prin substituție, fie prin închiderea, în silabă neaccentuată neinițială, a vocalei centrale cu apertură maximă, independent de natura segmentului consonantic următor, deci, oricum, fără legătură cu fenomenul prin care se explică [î] din *cântă*, *câmp* etc.).

În sfârșit, în al treilea rând, s-a putut constata că am insistat asupra unui tip anume de substituție de sunete, cel fără legătură cu (sau și cu) morfologia (cu privire la rolul acesteia vezi articolul citat al lui E. Petrovici) și apt de a pune în lumină importanța unui factor căruia, după impresia noastră, nu i se acordă întotdeauna suficientă atenție în prezentarea procesului de adaptare la limba „primitoare” (în cazul nostru româna) a cuvintelor împrumutate: particularitățile pe care le posedă în această limbă structurile fonotactice tradiționale.

BIBLIOGRAFIE

- Avram, Andrei, 1965, „Despre trecerea lui [ă] la [î] în dacoromână”, în *SCL*, XVI, nr. 4, p. 457–461 (reprodus în volumul *Studii de fonetică istorică a limbii române*, București, 2012, p. 25–28).
- Avram, Andrei, 1990, *Nazalitatea și rotacismul în limba română*, București, Editura Academiei Române.
- Avram, Andrei, 2005, *Metafonia și fenomenele conexe în limba română*, București, Editura Academiei Române.
- Avram, Andrei, 2007, „Note etimologice”, în *LR*, LVI, nr. 4, p. 393–399.
- Coteanu, Ion, Marius Sala, 1987, *Etimologia și limba română. Principii – Metode*, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România.
- DA = Academia Română, *Dicționarul limbii române*, București, 1913–1948.
- Densusianu, Ovide, 1901/ 1929, *Histoire de la langue roumaine*. Tome premier. *Les origines*, [Paris, 1901]. Nouveau tirage par procédé photomécanique, 1929, București, Ernst Leroux.
- Ivănescu, G., 2000, *Istoria limbii române*. Ediția a II-a. Îngrijirea ediției, indice de autori și indice de cuvinte: Mihaela Paraschiv, Iași, Editura Junimea.
- Király, Francisc, 1990, *Contacte lingvistice. Adaptarea fonetică a împrumuturilor românești de origine maghiară*, Timișoara, Editura Facla.
- Petrovici, E., 1961, „Evoluție fonetică, substituție de sunete sau adaptare morfologică? (În legătură cu tratamentul lui o final în elementele slave ale limbii române)”, în *CL*, VI, nr. 1, p. 25–28.

- Poghirc, C., 1968, „Probleme actuale ale etimologiei românești”, în *LR*, XVII, nr. 1, p. 15–23.
- Pușcariu, S., 1923, „Contribuții fonologice”, în *DR*, III, 1922–1923, p. 378–397.
- Pușcariu, S., 1994, *Limba română*. Vol. II. *Rostirea*. Ediție îngrijită de Magdalena Vulpe. Studiu introductiv de Andrei Avram, [București], Editura Academiei Române.
- Rosetti, Al., 1947, *Mélanges de linguistique et de philologie*, București–Copenhaga.
- Rosetti, Al., 1986, *Istoria limbii române. I. De la origini până la începutul secolului al XVII-lea*. Ediție definitivă, [București], Editura Științifică și Enciclopedică.
- Sala, Marius, 1976, *Contributions à la phonétique historique du roumain*, Paris, Klincksieck.
- Tamás, Lajos, 1966, *Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen (unter Berücksichtigung der Mundartwörter)*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Vrabie, Emil, 2001, *Etimologii românești și străine*, București, Univers Enciclopedic.